

MÚLTUNK

HAJDÚ ZOLTÁN:

AZ ELSŐ „SZOCIALISTA” TELEPÜLÉSHÁLÓZAT-FEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ FORMÁLÓDÁSA MAGYARORSZÁGON (1949–1951)

I. Bevezetés

A településpolitika és településfejlesztés *látszólag* távol áll a hatalmi küzdelmektől, a direkt nagypolitikai folyamatoktól, *valójában* azonban a gazdasági, társadalmi, politikai változások egyik alapvető konzekvenciájaként, illetve térbeli szintéziseként jelenik meg.

A felszabadulástól kezdve a közigazgatási területbeosztás reformjának kérdése a hatalmi, politikai küzdelem gyújtópontjába került, minden párt a maga hatalmi törekvésének és jövőképének megfelelően foglalt állást,¹ tudományos viták zajlottak,² területi alternatívák születtek.³

A fordulat évtől kezdve a közigazgatási területszervezés és a településhálózat kölcsönhatásának problematikája, a gazdaság és a településhálózat egymásra hatásának rendszere, az új politikai-hatalmi viszonyok és a településhálózat átalakításának összefüggései kerültek előtérbe.

Az 1949-es Alkotmány rögzítette az új, szocialista gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat, a tanácsrendszer bevezetésével eldőlték a közigazgatási reform dilemmái. Az első ötéves terv előkészítése élesen felvetette a területi fejlődés és fejlesztés, az új, átfogó településpolitika kidolgozásának szükségességét.

A gyakorlati igények kielégítésére szervezték meg a Területrendezési Intézetet.⁴ A TER-INT-re hárult a területi politikai döntések tudományos megalapozása, a „szocialista település- és területpolitika” kidolgozása.

A területi és településpolitikai döntések és mechanizmusok feltárása hozzájárulhat a gazdasági, társadalmi, politikai makrofolyamatok megértéséhez, az ún. „50-es évek” finomszerkezetének és belső sajátosságainak megismeréséhez is.

ii. Az új, szocialista településpolitika ideológiai alapjai

A politikai beszédekben, a településtudományi irodalomban és a publicisztikában 1949-től egyre gyakrabban fogalmazódott meg, hogy a „... feudálkapitalista településhálózat nem elégíti ki a szocialista építőmunka igényeit.” A magyar településhálózat magán viseli a tervszerűtlen, spontán fejlődés következményeit. A szocializmus építésének időszakában a településhálózat fejlődését is tudatosan kell irányítani, tervezni. A szocialista gazdasági, társadalmi, politikai rendszer a saját igényei és értékei alapján átformálja az örökölt, korszerűtlen településhálózatot, új, szocialista város- és faluhálózatot hozott létre.

A „szocialista magyar településtudomány” és településfejlesztési politika kialakulása – a korszak felfogása szerint – csak a marxizmus klasszikusai (Marx, Engels, Lenin, Sztálin) településsel, településtudománnyal kapcsolatos megállapításai, Rákosi Mátyás iránymutatása, valamint a szocialista építés Szovjetunióbeli gyakorlatának átvételével mehetett végbe.

Az ideológiai alapok szempontjából lényeges, hogy Marx, Engels, Lenin társadalmi és területi munkamegosztással kapcsolatos munkásságát, a város–falu történetileg változó kapcsolatáról vallott felfogását leegyszerűsítve, Sztálin által vulgárizált formában tekintették kiindulópontnak.

A szaktudományi elemzésekben akkor nélkülözhetetlen „idézetindítási”-ok — a szöveg-összefüggésekből gyakran egyoldalúan kiragadva — azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a klasztrikusok szerint „... az első nagy munkamegosztás, a város és a falu elkülönülése, évezredekig tartó elbutulásra ítélte a falusi népeiséget...”, s „A burzsoázia a falut a város uralma alá hajtotta”, a kapitalizmus időszakában a falu alávetett, kiszákmányolt helyzetbe került, a város–falut ellentét antagónisztikus a kapitalizmusban, a parasztság ennek következtében is fejletlen, buta, korszerűtlen ismeretekkel, termelési kultúrával rendelkező tömeg.

A szocializmus építésének nélkülözhetetlen előfeltétele: „a város és a falu közötti ellentét megszüntetése”. A szocializmus viszonyai között a mezőgazdaság és az ipar között új kapcsolatok alakulnak ki. A tudományos tudatos alkalmazása és a kollektív munka kombinációja alapján egyesíteni kell az ipart és a mezőgazdaságot, *az emberiség egyidejű új települési módja mellett*. Ez az új települési mód megszünteti majd a falvak elhanyagolt, a külvilágtól elszigetelt, elvadult helyzetét, ugyanúgy, mint az óriási embertömegnek a nagyvárosokban való természetellenes összezsúfoltását.

A város–falut ellentét megszüntetése, „a város és a falu egybeolvadása” több úton mehet végbe. A legjárhatóbb út a nagyvárosok nyomorának a felszámolása és további növekedésük korlátozása, s a falvak egy részének gyorsütemű fejlesztése, városi szintre való „felemelése”.

A falupolitika közvetlen ideológiai alapját Sztálin munkássága jelentette. Különösen az 1928–1929-ben mondott beszédei, illetve írásai képezték a szemléleti alapot: „... nem lehet a szocializmust csak az iparban építeni, a mezőgazdaságot pedig a spontán fejlődés kényére-kedvére bízni, abból indulva ki, hogy a falu majd „magától” követi a várost.”⁵ A parasztság, helyzete szerint nem szocialista. A kisüzemi mezőgazdaság állandóan és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát. Sztálin az ún. „automatizmus” vitában 1929-ben elutasította azt a felfogást, hogy a falu, a kisparaszti gazdaság — éppen úgy mint a kapitalizmus időszakában — automatikusan követi, követné a szocialista várost, s átalakulna magától a szocialista város képére.

Sztálin összegző következtetése: „A szocialista város nem tudja másképpen magával vonni a kisparaszti falut, csak ha a kolhozokat és szovhozokat *meghonosítja* a falun és a falut új, szocialista módon átformálja.”⁶

Rákosi Mátyás 1949. augusztus 20-i kecskeméti beszédében kijelentette: „Mi nemcsak a város, hanem a falu dolgozó népének életszínvonalát is fel akarjuk emelni. A mi célunk az, hogy ne csak a városban, de a falun is a dolgozó ember részesüljön a kultúra minden áldásában: a háza legyen egészséges, emberhez méltó, legyen benne villany, vízvezeték. A gyermekei járhassanak középiskolába vagy az egyetemre. Ha beteg, kapjon jó orvost, ha a felesége szül, álljon rendelkezésére klinika vagy szülőotthon. Olvasson könyvet, újságot, hallgasson rádiót, legyen a faliújság mozija — álljon a dolgozó parasztnak rendelkezésére mindaz a gép, amely megkönnyíti a munkát és növeli a munka eredményét. Egyszóval: tűnjön el lassanként a város és falu közötti különbség. Ilyen falut és ilyen dolgozó parasztságot akar a népi demokrácia. De mindenki tudja, hogy a mai termelési módszerekkel az öt-, tíz-, tizenöt holdas parcellákon ezt a kultúrát, ezt az életszínvonalat megvalósítani nem lehet: ezt csak közös összefogással, szövetkezéssel, kölcsönös segítséssel lehet.”⁷

A öt éves terv falura vonatkozó részét kiemelten fontosnak tartotta Rákosi: „Az öt éves terv 1250 községet fog bekapcsolni a villanyhálózatba és ezzel másfélmillió lakást fog villannyal ellátni. Minden faluba bevezetjük a telefont.”⁸ *A falufejlesztés ígérete és a kollektivizálás sürgetése egyre inkább egybekapcsolódott.*

Összességében azt mondhatjuk, hogy az ideológiai és politikai környezet direkt módon meghatározta a településpolitikát és településfejlesztés céljait, a településfejlesztést egybekapcsolta a gazdaság és társadalom átalakításával.

III. A települések „osztályba sorolása”

A korszak felfogása szerint a településhálózat fejlesztésének, szocialista átalakításának és megújításának *legfőbb eszköze a tervszerű szocialista iparosítás*. A szocialista iparosítás révén egyrészt új, szocialista városok jönnek létre, másrészt a tervszerű, tudatos szocialista iparosítás átformálja az „örökölt” városok gazdasági alapjait és társadalmi szerkezetét.

A szocializmus építésének viszonyai között a falu és a falusi településhálózat is új helyzetbe kerül. A falusi térségekben a mezőgazdaság szocialista átszervezésével megszűnik a hagyományos falu létalapja, a kisüzemi mezőgazdaság. A nagyüzemi, szocialista mezőgazdaság új települési rendet kíván, s ez az új települési rend csak tervszerű beavatkozással alakítható ki.

A 609/31/1950. N. T. sz. határozat „A területrendezés és a beruházások tervszerű elhelyezésének biztosításáról”⁹ kimondja, hogy a város- és községrendezési tervek alapjául az ország- és tájrendezési (regionális) terveknek kellene szolgálnia, de ilyen tervek nem készültek. A város és községrendezés szabályozásával egyidejűleg a Népgazdasági Tanács rögzíteni kívánja a regionális tervek készítésének és jóváhagyásának rendszerét is.

A Népgazdasági Tanács elrendeli, hogy:

- a) A regionális terveket a gazdaságilag összefüggő, általában egy megye határát meghaladó területekre (tájegységekre kell készíteni;
- b) A regionális tervek gazdasági és műszaki jellegű tervből állanak;
- c) A regionális tervek készítése központi feladat: az Országos Tervhivatal készíti a Területrendezési Intézet útján, az illetékes minisztériumok és egyéb szervek bevonásával;
- d) A regionális terveket az ötéves terv adatai, valamint a tervidőszakot meghaladó perspektív szempontok alapján a fejlesztési tervek (villamosítási, útépitési, fásítási stb.) adatainak felhasználásával kell készíteni.

A Népgazdasági Tanács meghatározza, hogy minden város és község dolgoztassa ki a város-, illetve községrendezési tervét.

A területfejlesztés két összetevőjét intézményileg elkülönítik, a gazdasági tervezés irányítása az Országos Tervhivatal, a műszaki tervezés pedig az Építésügyi Minisztérium lett.

A Népgazdasági Tanács határozata kimondta, hogy *„városokat és községeket a város- (község-) rendezés szempontjából három osztályba kell sorolni.* (Tehát az osztályba sorolás kezdetben mint a rendezési terv háttérkategóriája jelent meg.) A városok és községek rendezési tervek szempontjából való osztályokba sorolására az alábbi elveket állapította meg:

Az I. osztályba azokat a településeket (városokat, községeket) kell felvenni, amelyeket már az ötéves tervidőszakban *átlagon felül kell fejleszteni*, valamint azokat, amelyeknek területén nagyobb ipari vagy egyéb nagy beruházásokat kell teljesíteni.

A II. osztályba kell sorolni azokat a településeket, amelyeknek *városias fejlődését biztosítani kell*, de országos átlagon felül általában nem fejlődnek. Ezeknek a területén olyan intézményeket kell elhelyezni, amelyek nemcsak a helyi, hanem a környék (vonzási körzet) szükségleteit is kielégítik.

A III. osztályba kell sorolni az egyéb településeket. Ezek egyrészt olyan falusias jellegű települések, amelyek a helyi szükségleteknek kielégítésére falusias jelleggel továbbra is fejleszthetők, másrészt olyanok, amelyeknek területén rossz gazdasági és területi adottságaik miatt *a jelen tervidőszak során* (tehát ez a határozat eredendően csak egy tervidőszakban gondolkodott) beruházást engedélyezni csak kivételesen és csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékben lehet.

A városok és községek osztályba sorolása a fenti *irányelvek* alapján az O. T. feladata, jóváhagyásra a Népgazdasági Tanács elé kell terjeszteni.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 1. sz. törvényerejű rendelete a város- és községrendezésről¹⁰ alapvetően a Népgazdasági Tanács határozatát ismétli meg, illetve egyes helyeken részletezi, majd a végrehajtásáról „Az építésügyi miniszternek és az Országos Tervhivatal elnökének 3.611-59/1951. (VI. 29.) É. M. számú rendelete a város- és községrendezésről szóló 1951. évi 1. számú törvényerejű rendelet egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról”¹¹ intézkedett.

A TERINT-ben először az I. osztályú települések körének megállapítására irányuló kutatások kezdődtek meg. A TERINT 1950. szeptember 14-én tartott kollégiumán tárgyalták meg Magyarország városhálózata ki- és átalakításának kérdéseit, a magyar települések osztályba sorolásával kapcsolatos feladatokat. A Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke területrendezési tudományos munkacsoportja kapott megbízást az ezzel kapcsolatos *elvi* munkák elkészítésére.¹²

A megalapozó, elvi jelentőségűnek ítélt tanulmány egy hónap alatt elkészült. Feltárták a népesség, a bányászat és energiatermelés, az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a közműellátottság, a szociális és kulturális viszonyok, a kereskedelem és az igazgatási szervezet területi- és központrendszerét. Értékelték az 1950-es városhálózat jellegét és fejlettségét, majd kidolgozták és jel-

lemeztek Magyarország funkcionális városhálózatát, és értékelték a városok jövőbeni szerepét, fejlesztésük irányait és fejlesztési szükségleteit.

Az 1950-es városhálózat a 9 vizsgált, feltérképezett főcsoport alapján a következőképpen került összegzésre: 1 országos központ, 5 nagyváros (nagytáj jellegű központ), 19 középváros (középtáj jellegű központ), 45 kisváros (kistáj jellegű központ). Ezek mellett a minden tekintetben városnak számító települések mellett 24 központ hiányos kistáji szerepkört töltött be, 33 település valamilyen jellegű kistáj szintű központi szerepkörökkel rendelkezett, 57 településben megjelent a központi jelleg valamilyen szinten, 91 település pedig legalább 1 kistáji szintű szerepkörrel rendelkezett. Összességében úgy értékelték, hogy 275 település töltött be valamilyen központi funkciót 1950-ben.

Az ország új városhálózatát alapvetően a közigazgatási jellegű feladatok figyelembe vételével tervezték: 1 országos jelentőségű központ (Budapest), 5 nagyváros (nagytáj centrumok: Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged), 21 középváros (középtáj centrumok), 103 kisváros (kistáj centrumok).

Az elvi, megalapozó tanulmányt fenntartásokkal fogadták a TERINT-ben, mivel fogalomhasználatában erősen kötődött „a burzsoá településtudományhoz”.

Hasonló fenntartásokkal tekintettek az Államtudományi Intézet városhálózat-fejlesztési koncepciójára is,¹³ pedig a két intézet között elég szoros személyi és munkakapcsolatok voltak.

1950 őszétől a TERINT legfőbb kutatási feladatának a települések osztályba sorolása számított, erre a munkára csoportosították át az erőket, hisz 1950. október 15-ig ki kellett dolgozni a községek „fejlesztés szempontjából való csoportosítását”.

Ekkor a községeket 3 kategóriába sorolták: a) fontos község, b) csak az országos átlagon fejlesztendő község, c) nem fejlesztendő község.

A BM 5203-2/1950. II. 8. sz. alatt 1950. augusztus 29-én kibocsátotta azt a körlevelet, amelyben felhívta a megyei tanácsok vb elnökeit, hogy a települések osztályba sorolásával kapcsolatos munkálatokra bizalmas jelleggel készüljenek fel, a helyszíni vizsgálatokat végző TERINT dolgozóinak adják meg a szükséges felvilágosításokat.

A TERINT igazgatója — akkor Telegdi Sándor — 1950. szeptemberi, megyei elnökökhöz írt körlevelében ehhez még hozzátesszi: „A javaslat nem azonnali programot tartalmaz, hanem hosszú távú munka, amely az egyes települések fejlesztését olyan módon kívánja fokozni, illetve korlátozni, hogy a megye területére vonatkoztatva egészséges, szocialista város- és községhálózat kialakulásához vezessen.”

Tehát a munka érdemi megindulásakor módosul a felfogás, már nemcsak az I. ötéves terv fejlesztési lehetőségeiben gondolkodnak.

1951. február 14-re elkészült a városok és a községek osztályba sorolásának alternatívája (1. táblázat). Az I. osztályú települések országos, a II. osztályba soroltak területi jelentőségűek. A III. osztályú települések kategóriatartalma a következőképpen alakult: III/A: olyan települések, amelyek a helyi szükségletek kielégítésére továbbra is önállóan, a kategórián belül korlátlanul fejleszthetők. III/B: olyan települések, amelyek a kategórián belül korlátozottan, csak egy másik, közel fekvő településsel együttesen fejleszthetők, a két település fokozatosan egyesül. III/C: településeken az I. ötéves tervben beruházás csak kivételesen engedélyezhető. A helyi jelentőségű beruházások közül csak a termelés érdekeit közvetlenül szolgáló és az ott élő lakosság elemi létezési szükségleteit kielégítő beruházásokat szabad telepíteni (bekötő út, kútfrás, általános iskola, távbeszélő és villanyszolgáltatás).

„A C csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületekre kiadni nem szabad. A jelentkező építkezési szándékot — kellő politikai felvilágosítás útján — a felé az A) csoportba sorolt település felé kell irányítani, amelyhez a település kapcsolódik” — mondja a tervezet.

A tervek indoklásakor megfogalmazzák, hogy „... a meglévő települések fejlesztését oly módon kell irányítani, illetve korlátozni, hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő községhálózat kialakulásához vezessen.” A cél eléréséhez az eszközöket koncentrálni kell, ezért a „... C csoportba soroltuk azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista községhálózatba és ezért nem is fejleszthetők.”

1. táblázat

A községek és a városok osztályba sorolásának tervezete
1951. február 14.

	I. változat	II. változat
Községek és városok	3223	3223
Kijelölt tanyaközpontok	109	109
Települések összesen	3332	3332
<i>Ebből</i>		
I. osztályú	76	76
II. osztályú	66	66
III/A.	1883	1477
III/B.	283	283
III/C.	915	1322
Létesítendő új község	109	79
Megszüntetendő tanyaközpont	–	30
Fejlesztendő összesen	2135	1697
Nem fejlesztendő összesen	1197	1635

A két változat a III/B és a III/C kategória tekintetében különbözött. Az I. változatban a C kategóriába csak azokat a településeket sorolták, amelyek lélekszámuknál, mezőgazdasági területük csekély voltánál, elszigeteltségüknél, forgalmi helyzetüknél, a beépítés lehetetlenségénél, közintézményekkel való ellátottságánál fogva nem fejlesztendők. A II. változatban az első variáns fejleszthetőnek ítélt községei közül azokat, amelyek lélekszámuknál fogva (2–4000) egyébként fejlesztetők volnának, a C csoportba sorolták.

A tervet értékelve megállapítják „... következetesen végrehajtottuk a községhálózat megfelelő ritkítását, azaz a megkívánt községhatár nagyságának biztosítása céljából a községek egymás közötti távolsága általában 6–9 km-ig terjed.” A II. változatban a tanyaközpontokat is felülvizsgálták.

A TERINT a II. változatot javasolja tárgyalási alapként elfogadni. Ugy ítélték meg, hogy a „tervszerű községritkítás” szolgálja a szocialista faluhálózat kialakítását, ezért a belső elemzésekben az 1635 községet, mint távlatilag fizikailag is megszüntetendőt kezelik.

A II. osztályba sorolt községek és városok listáját előzetesen egyeztették a Belügyminisztérium Területszervezési Osztályával. A II. osztályú települések köre azonos lett a perspektivikusan is megmaradó járási székhelyekkel.

A tanyaközpontok fejlesztésének lehetőségeit és a központok névsorát a Tanyai Tanácsal egyeztették, s a községek kategóriába sorolásakor figyelembe vették a Földművelésügyi Minisztérium gépállomásokkal kapcsolatos terveit is.

A Népgazdasági Tanács az I. osztályú településekkel foglalkozott elsősorban. Alapvetően elfogadta a TERINT javaslatát, de kisebb módosításokat hajtott végre (pl. Gyulát a II. osztályba helyezte). Határozatában ¹⁴ Budapestet és Miskolcot az osztályba sorolás alól kiemelte, osztályon felüli várossá nyilvánította őket, és ezzel ezekre a városokra eltérő intézkedések lehetőségét biztosította. I. osztályba sorolta *Bács-Kiskunból* Baja, Kalocsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas; *Baranyából* Komló, Mohács, Pécs; *Békésből* Békéscsaba, Orosháza; *Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből* Kazincbarcika, Mezőkövesd, Ózd, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs; *Csongrádból* Hódmezővárszék, Szeged, Szentés; *Fejérből* Bodajk, Dunapentele, Székesfehérvár; *Győr-Sopron megyéből* Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron; *Hajdú-Biharból* Berettyóújfalu, Debrecen, Hajdúnánás,

Hajdúszoboszló; *Hevesből* Eger, Füzesabony, Gyöngyös, Hatvas, Kál-Kápolna–Kompolt, Lőrinci; *Komáromból* Esztergom – Dorog, Komárom, Oroszlány, Tatabánya; *Nógrádból* Balassagyarmat, Pásztó, Salgótarján; *Pestből* Cegléd, Gödöllő, Szigetszentmiklós, Vác; *Somogyból* Kaposvár, Siófok; *Szabolcs-Szatmárból* Kiszárda, Mátészalka, Nyíregyháza, Rakamaz, Vásárosnamény, Záhony; *Szolnokból* Jászberény, Karcag, Mezőtúr, Szolnok, Túrkeve; *Tolnából* Dombóvár, Szekszárd; *Vasból* Szombathely, Celldömök; *Veszprémből* Ajka, Keszthely, Pápa, Várpalota, Veszprém, Zirc; *Zalából* Nagykanizsa, Zalaegerszeg településeket. 71 település, illetve településgyűttes került így az I. osztályba.

Az I. osztályba sorolt települések mind nagyságrendjüket, mind pedig fejlettségüket tekintve jelentős különbségeket mutatnak. Néhány település I. osztályba sorolása csak az ötéves tervi iparfejlesztési elképzelésekkel együtt érthető meg (Bodajk, Komló, Kazincbarcika, Dunapentele, Kál-Kápolna–Kompolt, Lőrinci, Oroszlány, Pásztó, Szigetszentmiklós, Rakamaz, Záhony, Ajka, Várpalota).

A határozat kimondta:

1. az első ötéves tervben lehetőleg ezeket a településeket kell iparosítani. Ezért országos jelentőségű ipari beruházásokat általában ezek területére kell telepíteni, kivéve, ha a beruházási létesítményt a meglévő üzemekkel kiegészítendő szoros kooperáció, vagy természeti-gazdasági adottságok (pl. bányakincsek, energiaforrás kiaknázása) a telepítést helyhez kötik. Az országos jelentőségű közlekedési beruházásokat úgy kell telepíteni, hogy azok elsősorban az I. osztályba sorolt települések egymás közötti közlekedési hálózatának kiépítését eredményezzék.

2. Az iparosítás eredményeként ezeken a településeken megerősödik, illetőleg kialakul a nagyüzemi ipari munkásság. Ezért az első ötéves tervidőszakban az országos jelentőségű kommunális beruházások elsősorban az I. osztályba sorolt települések városias kialakítását és fejlesztését kell hogy szolgálják. Ennek érdekében országos jelentőségű szociális és kulturális beruházásokat elsősorban ezekben a városokban (községekben) kell telepíteni (egyetem, főiskola, technikum, kórház, rendelőintézet, áruház stb.); új közműhálózat kiépítését szolgáló beruházásokat (vízvezeték, csatornahálózat) elsősorban az I. osztályba sorolt városokban, községekben kell végezni; az egyes szakterületeknek a jelentős beruházások (gimnáziumok, kollégiumok stb.) telepítésénél ezeket a városokat és községeket kell figyelembe venniük.

Ezt a fejlesztési politikát a munkásosztály, illetve a munkásvárosok favorizálása jellemzi, lényegét tekintve városcentrikus, a települések körét tekintve centralizáltan decentralizált.

1951 májusában az Országos Terhivatal elnöke a települések osztályba sorolásának megyei tervezetét véleményezésre megküldte minden megyei pártbizottságnak és megyei tanácsnak. Hat megye (Baranya, Tolna, Szolnok, Szabolcs, Pest, Hajdú) a tervezettel teljes mértékben egyetértett, 13 megye tett észrevételeket. A 3223 város és község közül a megyei pártbizottságok és tanácsok mindössze 74 város, illetve község besorolására nézve tette megjegyzést.

Békés megyében mind a pártbizottság, mind pedig a megyei tanács ellenvetéseket tett. A megyei pártbizottság szerint Gyula az I. osztályú települések közé tartozik. Bíró Béla, a TERINT akkori igazgatója kifejtette „Gyula várost első tervezetünkben az I. osztályú települések közé soroltuk. Azonban a Népgazdasági Tanács az I. osztályú települések jegyzékéről hozott határozatával Gyula várost törölte azért, mert Békéscsabához túl közel fekszik, így esetleges nagyobb arányú fejlesztése Békéscsaba fejlődését hátráltatná és gátolná, pedig a politikai hangsúly Békéscsabán van. Ezenkívül Gyula város közvetlenül az országhatár mentén fekszik, és így hatásterülete csak félkör alakú.” A tanácsi vezetés megítélése szerint Szeghalom, Tótkomlós, Mezőberény és Sarkad nem a III., hanem a II. településkörbe való.

A Bács-Kiskun megyei Pártbizottság a II. osztályú települések közé sorolt Bácsalmást nem tartja fejlesztésre alkalmasnak, mivel a határtól mindössze 9–10 km-re fekszik. Helyette Jánoshalmát javasolja a II. osztályba. A megyei tanács Tiszakécskét és Jánoshalmát a II. osztályba szeretné soroltatni.

A Csongrád megyei Tanács Csongrád várost a II. osztályú települések csoportjába javasolja. Telegdi Sándor, a TERINT igazgatóhelyettese szerint nem indokolt Csongrád „felemelése”, mert közel van Szenteshhez, Kistelekhez, Kiskunfélegyházához. Ez a magyarázat nem győzte meg a megyei tanácsot, „átsorolási igényét” a TERINT-tel szemben fenntartotta, az O. T. elnökéhez fordult.

Vas megye magyarázatot kért: „... rövid indoklását is kérjük annak, hogy egyes községek miért éppen abba a kategóriába kerültek, amelybe az Intézet sorolta őket. Így pl. Kőszeg város a III. kategóriába, Celldömök az I-be stb.”

Somogy megye Fonyódot az I. osztályba kívánta soroltatni, de ezt az igényt a TERINT elutasította.

Nógrád megye Jobbágyit a II. osztályba ajánlotta, a javaslatot elutasították.

Heves megye Hevest a II. osztályba kéri beosztani. A TERINT elvetette a javaslatot azzal, hogy Kál-Kápolna–Kompolt országos jelentőségű ipari fejlesztésre kijelölt hely, s közel van Jász-
apáti is.

Győr megye Páli, Várbalog, Petőháza, Balf községek besorolásának módosítását kérte.

Fejér megye Adony, Ercsi, Mór II. osztályba osztását kérte. Bíró Béla igazgató válaszlevelében kifejtette, hogy Adony, Mór és Ercsi átsorolása nem indokolt. Adony jelentősége csökken, épül Dunapentele „... és a járási székhely is természetesen ide fog áttolódni.” Mórtól 5 km-re Bodajk községben új szocialista bányaváros kialakítása indult meg. A járási székhely is ide fog átkerülni. A megyei tanács: „... az Önök válaszlevele világosan megmutatta a fejlődés perspektíváit, amiről mi akkor még nem tudtunk, és így a besorolással kapcsolatos észrevételeinkhez nem ragaszkodtunk, hanem az Önök perspektivikus magyarázatát, illetve megvilágítását elfogadjuk...”

Borsod az I. osztályba kívánta soroltatni Sajóbábonyt, a II. osztályba Mályit, Perkupát, Mádót, s Mezőkeresztes, Mezőnagymihály, Gelej, Csincsetanya közül azt, amely az olajfeldolgozás majdani központja lesz, valamint Tokajt. Zala megye Zalaszentmihályt a II. osztályba javasolta. Mindkét megye javaslatát elvetették.

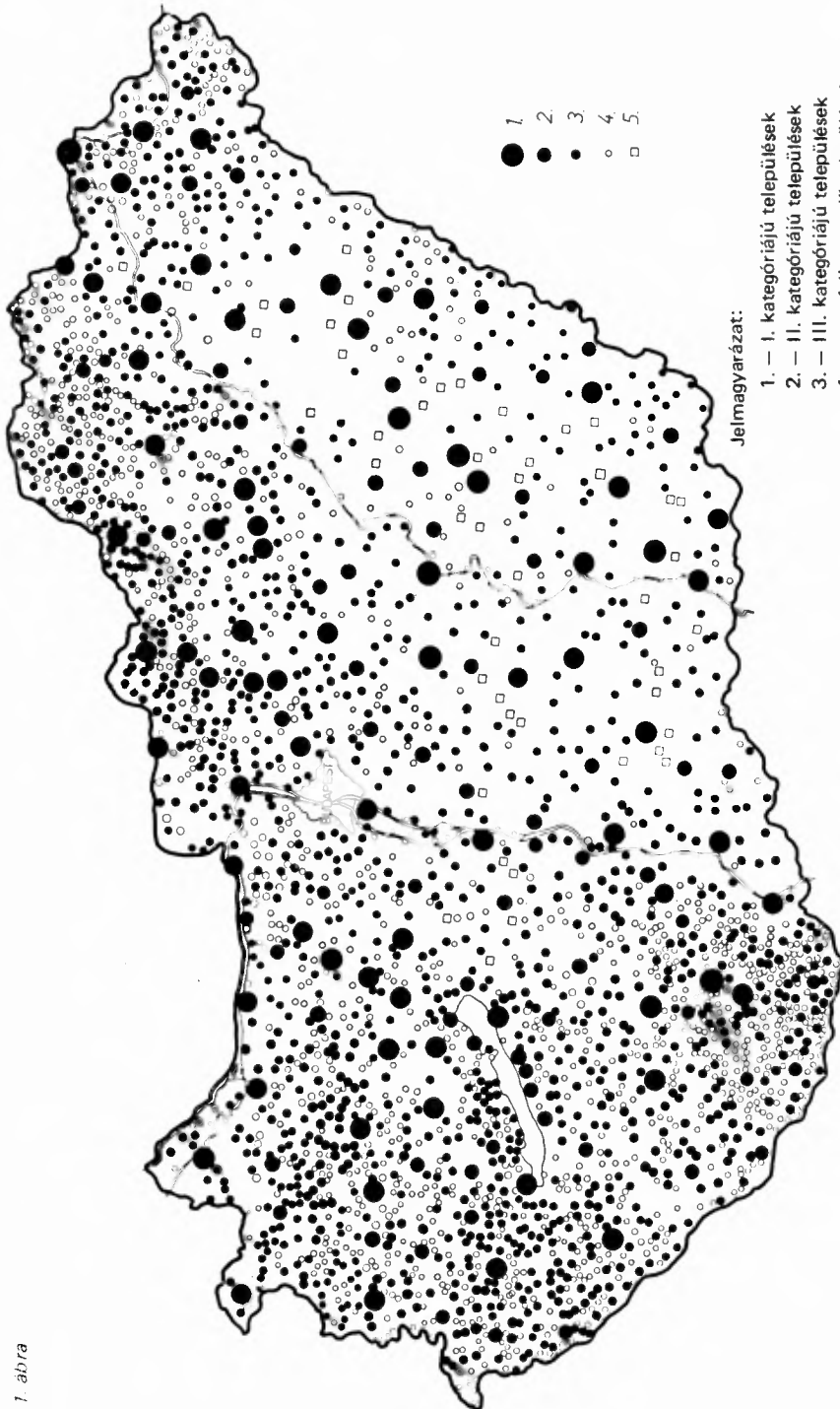
A megyékkel való konzultációk végeredménye: 39 községre vonatkozóan a TERINT elfogadta az észrevételt, 31 esetben ellenészrevételt tettek, amit a megyék fogadtak el, 4 település (Jánoshalma, Bácsalmás, Csongrád, Heves) besorolása ügyében elvi ellentét maradt fenn, ezeket magasabb szinten kell eldönteni.

2. táblázat

A községek és városok osztályba sorolása, a települések és a népesség megoszlása kategóriák szerint, 1951. szeptember 14.

	Községek, városok		Lakosság Bpest. nélkül		Lakosság megoszlása Budapesttel együtt	
	száma	%-os megoszlása	ezer fő	%	ezer fő	%
I. oszt.	75	2,3	1901	25,0	3490	38,0
II. oszt.	67	2,1	611	8,0	611	6,6
III/A.	1292	40,0	3396	44,6	3396	36,9
III/B.	259	8,1	381	5,0	381	4,1
Fejlesztendő	1693	52,5	6289	82,6	7878	85,6
III/C.	1530	47,5	1327	17,4	1327	14,4
Összesen:	3223	100,0	7616	100,0	9205	100,0

A megyei egyeztetések után kialakult állapot (2. táblázat) szerint fejlesztendő település lett az ország településeinek 52,5%-a, de ezekben élt a lakosság 85,6%-a. Az egyeztetések után kialakult anyaggal kapcsolatban a Belügyminisztérium fejezte ki aggályait, nevezetesen, hogy a „kijelölt nem fejlesztendő községekben” a termelési és közegészségügyi szempontok egyes kis beruházásokat (bekötő út, ivóvíz) szükségessé tesznek. A TERINT munkatársa az aggályt részben elfogadta,

A települések osztályba sorolása

úgy ítélte meg, hogy ezekben a községekben a beruházások „... szükségességét egyedenként és szigorított szempontok alapján kell majd adott esetekben vizsgálat tárgyává tenni, mivel valóban nem lehet egy meglévő község életfeltételeit, termelési és közegészségügyi fejlődését addig korlátozni, amíg ezeket más irányban, vagy máshol (áttelepítés, átszervezés) nem tudjuk pótolni.”

1951 szeptemberében tehát kész az osztályba sorolási terv (1. ábra), a TERINT kéri, hogy az O. T. Beruházási és Telepítési Főosztálya a tervet terjessze a Népgazdasági Tanács, illetve az O. T. elnöke elé jóváhagyás és a szükséges rendelet kibocsátása céljából. A rendelettervezetek szövegét és indoklását a TERINT mellékelte.

Az Országos Tervhivatal elnöke csak részben értett egyet az elkészült anyaggal, újabb áttekintést, illetve kiegészítő vizsgálatokat igényelt. 1951 őszén nagyarányú helyszíni vizsgálatokra került sor, ennek során további változások történtek (3. táblázat). Elsősorban az ipari és a közigazgatási funkciók oldaláról tekintették át ismét a központhálózatot.

3. táblázat

A községek és a városok osztályba sorolása 1951. december 21.

Osztály	A besorolt települések száma
Osztályon felüli	2
I. osztályú	73
II. osztályú	
II/A.	52
II/B.	29
III. osztályú	
III/A.	1254
III/B.	283
III/C.	1530

Lényeges változás a II. kategória állományának gyarapodása és kettéosztása. A települések számának növekedése összefügg azzal, hogy: „... A központ jellegű I. osztályú települések mellett a II. osztályba sorolt városok és községek a mezőgazdasági termelési politikai, gazdasági, igazgatási, szociális, kulturális stb. központjai, illetőleg ilyen központokká fejlesztendők. Ezért fejlesztésüket úgy kell szabályozni, hogy környékük (vonzási körük) mezőgazdasági lakosságának megszerzésére alkalmasak, szociális, kulturális igényeinek kielégítésére képesek legyenek, a mezőgazdasági lakosság ipari árueállítását területileg biztosítsák és környékük (vonzási körük) mezőgazdasági felvevő piacaiá fejlődjenek.”

A kategória kettéosztását az indokolta, hogy az érintett települések eltérő jellegű területi kapcsolatokkal rendelkeztek. A „A” csoportba besorolt központok jelentős településközi – környéki kapcsolattal bírtak, ezért „... az A csoportba sorolt városokat és községeket középfokú politikai és gazdasági, közigazgatási központokká kell kifejleszteni, és ezekre felépítve kell kialakítani a szocialista termelés érdekeinek megfelelő új középfokú gazdasági-közigazgatási beosztást.” Az „A” csoportba sorolt városokba telepítendő intézményeket úgy kell méretezni, hogy a környék településeit is ellássák. A „B” csoportba sorolt települések nem rendelkeznek kiterjedt térkapcsolatokkal, ezért ezeket a központokat csak a település belső szükségletei szerint kell fejleszteni. Végeredményben úgy látják, hogy „a II. osztályú települések fejlesztése biztosítja az ország egész területének egységes, de súlypontoszerű fejlesztését azáltal, hogy az idetelepített beruházások (közintézmények) a vonzáskörzet igényeit is kielégítik”.

1951 végére kész a települések osztályba sorolásának módosított teljes rendszere, valójában egy hosszú távú terület- és településhálózat-fejlesztési koncepció.

Megnyugvással, megkönnyebbüléssel, nyugodt lelkiismerettel készültek-e a koncepció kidolgozói a végrehajtásra – nem tudom. Utolsó elemzésükben mintegy szembenfordulni látszanak saját kétéves tevékenységükkel, hiszen a tervezési rendszert bírálva úgy fogalmazzák, hogy: „Át kell tehát térnünk a kategorizálás által kiépített városhálózat alapján való tervezésről egy magasabb fokra, a tervezési egységek kialakítására”.

Ennek legfőbb nehézsége, hogy a közigazgatási határok nem felelnek meg a szocialista közigazgatás és tervezésközpontú követelményeinek. A közigazgatási határok nem esnek egybe az egyes települések vonzásterületeivel. A megyék és járásek egyaránt elapróztak. Megoldás: átfogó közigazgatási reform. Alternatívákat készítenek a járási, megyei szintű közigazgatási beosztás reformjára. Ezek között 13, 15 megyés, valamint 13 megye és Budapest körül 5 „kismegye” területi konstrukció egyaránt szerepel.

IV. Összegzés

A „települések osztályba sorolása” túlnőtt eredeti rendeltetésén (az I. ötéves terv ipari és kommunális beruházásainak telephelyválasztása), és a munka sodrában, a külső feltételek változtatásával település- és településhálózat-fejlesztési koncepcióvá formálódott, a területi politika körvonalait hordozta.

A politikai és ideológiai közegnek, környezetnek megfelelően nyíltan „osztálybázisú”, városfejlesztés-orientált, „munkásosztálypárti” térbeli elképzeléssé-tervezéssé vált.

A falusi településhálózatot politikai, gazdasági, társadalmi prioritások alapján szemléli, céljait (rejtett céljait) a technokratikus racionalizmus álarcába bujtatta. Tudatosan, nyíltan vállalta, szorgalmazta a falusi településhálózat koncentráálásának szükségességét. Politikai, településgazdaságossági megfontolásokból a magyar községállomány felét nyilvánította „nem fejlesztendő”, „egyéb” máskor „felszámolandó” településnek.

Az elképzelés egy része állami határozat szintjére emelkedett (az egész korszakban meghatározta az építési igazgatás engedélyezési eljárását a III/C településekben), de megítélésem szerint sokkal fontosabb, hogy meghatározta egy hosszú korszak településpolitikai szemléletét, részben településhálózat-fejlesztő gyakorlatát.

Szakmai szempontból az is lényeges, hogy az 1951-ben felszámolt TERINT kutató és tervező gárdájának egy része az 1957 utáni területi és településpolitika elméleti megalapozójává és gyakorlati megvalósítójává vált. Ezért nem lehet teljesen véletlen, hogy az 1949–1951-es „osztályba sorolási” koncepció gondolati struktúrái feltűnnek későbbi településfejlesztő gyakorlatunkban és településhálózat-fejlesztési terveinkben, koncepcióinkban.

JEGYZETEK

1. GYARMATI GY. 1979: A közigazgatás ideiglenes rendezésétől a tanácstörvényig. (Közigazgatási reformtörekvések Magyarországon 1945 és 1950 között). Bp. Kézirat. MTA Történettudományi Intézet.
2. HENCZ A. 1973: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, pp. 514–528.
3. ESZLÁRY K.—SIKÓ Á. 1947: A magyar közigazgatás racionalizálásának főbb feladatai. — Városi Szemle, 3–4. sz. pp. 149–172.
4. A TERINT-ről, tevékenységéről eltérő jellegű és tartalmú értékelésekkel találkozhatunk. Kőszegi L.: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései (Bp., 1964. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, pp. 61–62) nem túl pozitívan értékeli az intézet tevékenységét. Perczel K.—Gerle Gy.: Regionális tervezés és a magyar településhálózat (Bp., 1966. Akadémiai Kiadó, pp. 77–80.) érinti a TERINT történetét és tevékenységét, s alapvetően pozitívan minősíti. A TERINT történetéről is ellentétes adatok találhatóak a különböző, területi tervezéssel foglalkozó munkákban és visszaemlékezésekben. Perczel K.—Gerle Gy. i. m. p. 80 szerint a TERINT által elkészített regionális

terveket szükségtelennek, veszélyosnak, titkos terveknek tekintették, amelyeket igyekeztek elpusztítani, eltüntetni. Ugy vélelmezték, hogy a TERINT anyagából csak az maradt meg „... amelyeket egyéni elhatározással egyes dolgozók elrejtettek.” Az Új Magyar Központi Levéltár XXVI/A–1. TERINT alatt őrzi az intézet rendkívül gazdag hagyatékát. Az anyag feltárása lehetővé teszi a TERINT történetének és tevékenységének részletes elemzését. A TERINT 1949 júniusában alakult meg az É. M. szakirányítása alatt. Feladata a műszaki tervezés, az országos jellegű vizsgálatok folytatása, s részben a gazdasági tervezés segítése volt. Elsődlegesen ipartelepítési kutatásokat folytatott. 1949 decemberében a Területrendezési Intézet az Országos Tervhivatal Telepítési és Beruházási Főosztálya közvetlen szakmai felügyelete alá került. Ezzel lehetőség teremtdődött a *gazdasági és területi tervezés* összhangjának megteremtésére. 1950 tavaszán megkezdődött az Országrendezési Terv kutatása, majd rendkívül széles körű városfejlesztési, várostervezési, helykijelölési, ipartelepítési és területi kutatások indultak. A kutatások központjába fokozatosan „a települések osztályba sorolása” került. A TERINT 1951. december 21-én 6 példányban elkészítette addigi tevékenységének kritikai áttekintését és összegzését. A 33 kötetes dokumentáció teljes körű képet ad a TERINT tevékenységéről, elméleti, ágazati, területi kutatásairól. A teljes körű dokumentáció elkészítése után 1951 végén a TERINT-et megszüntették, munkatársi gárdáját különböző szervezetekhez irányították, szétszórták.

5. SZTÁLIN, J. V. 1951: A leninizmus kérdései. Bp., Szikra, p. 259.
6. Uo. p. 370.
7. RÁKOSI M. 1952: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. p. 240.
8. Uo. p. 294.
9. Népgazdasági Tanács Határozatainak Tára. Bp., 1950. 31. sz. (XI. 13.) pp. 416–418.
10. Magyar Közlöny, 1951. 2. sz. (I. 3.) pp. 6–8.
11. Magyar Közlöny 1951. 98. sz. (VI. 29.) pp. 659–665.
12. Magyarország funkcionális városhálózata. (Tanulmány Magyarország településeinek központi szerepköreiről és országos városhálózat kialakításának lehetőségeiről.) Bp., 1950. október. 124 p. + mellékletek. Gépelt kézirat. BME Városépítési Tanszék 633/4. A tanulmány Jankovich István építészmérnök vezetésével, Valló István, Ambrózi Géza, Háromi Magda, Keresztény György, Major Jenő, Serédi Lajos közreműködésével készült.
13. BIBÓ I.–MATTYASOVSKY J.: Magyarország városhálózatának kiépítése. Bp. 1950. Államtudományi Intézet.
14. 166/8/1951. N. T. sz. Az I. osztályba sorolt városok és községek jegyzéke. A Népgazdasági Tanács Határozatainak Tára. Bp., 1951. 8. sz. (V. 10.) pp. 211–212.